

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ՄՐԱՎՍԷՍ ՄԱՐԳԱՐԷԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԳԻՏՈՐ ՆԱՐԱԽ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ

Երուսաղէմի Աստուածաշունչի դպրոցին ձեռնարկով, 1932էն սկսեալ պեղումներ կատարուած են Անդր Թորդանանի մէջ ընդարձակ դաշտի մը աւերակոյտին վրայ որ կը գտնուի Սիլվայի (Նարաւ) լեռան գագաթը: Նոյն դաշտը 19 տէճիւմ ընդարձակութիւն մը ունի և նոյն շրջանակին ամենէն կարեւոր մասը կը կազմէ իր հին աւերակներովը: Վերջացող տարւոյ ընթացքին նոյն աւերակներուն մէջէն գտնուած է միծ պաղիթքա մը երեք մասունքներով և ներհանդակով մը (atrium), Նարաւի այս եկեղեցին յիշատակուած է երկու նշանաւոր ուղեգիրներէ՝ Թաթաւուրուհի Սիլվիա (Դ. դար) և Պիտրոս Եպիսկոպոս վրացի (Յ. դար), որոնք պիտի յիշատակուին ստորեւ: Այս գիւտին կարեւորութիւնը նկատի առնելով՝ Երուսաղէմ հրատարակուող La Terre Sainteի 1935 Դեկտեմբերի, և տարւոյս Յունվարի թիւերէն կը քաղեմ հետեւեալ նկարագրութիւնները՝ զորս գրի առած է P. Silvestre Sallar գիտնականը:

Արձանագրութիւններէն կը հասկցուի թէ մատուռները Զ. դարուն վերջերը շինուած են, և պաղիթքան ար աւելի առաջ շինուած է, և. դարու գործ է: Ասիկա անտարակայն «Մոզուսի նախնական միծ եկեղեցին է»: Այս եկեղեցիին սրբազայրին տակ գտնուած են աւելի հին ուրիշ շինութեան մը հետքերը: Անցեալ տարւոյ ընթացքին ոչ միայն պաղիթքայի շուրջը, այլ նաև ներքնաքանդակը շրջապատող սենեակները և մերձակայ քարայրները պեղումներով մաքրագործուած են: Աշխատանքները սկսած են 1935 Յուլիս 15ին և տեւած մինչև Հոկտ. 22, օրական 20-30 Ուգայիան ցեղի պորձաւորներով:

Ա. Հին շինութիւն կամ փոքր եկեղեցիներ
— Պաղիթքան շրջապատող աւերակներուն

մաքրագործումէն յայտնի եղած է թէ միծ եկեղեցին կոռուցուած էր աւելի հին շէնքի մը պատերուն վրայ, որոնց նիւթերը թէ՛ իրենց շատ աւելի միծ ծաւալովը թէ՛ տոկուն բնութեամբը և թէ՛ վերապէս իրենց կոռուցուածքովը զգալիօրէն կը տարբերին յառնադոյն շինութեան մէջ գործածուածներէն: Մինչ այս վերջոյն քարերը, բայց բնականաբար անոնցմէ՝ որ ստոյգ վերգետնուած մը ունեցած են, կը ներկայացնեն խնամատ կոռուցուածքի մը յղուած մակերես մը, հին շէնքին քարերը պատէն դուրս ելած են, և ունին չափի միծ անկանոնութիւններ: Անոնք կը կազմեն բազմաթիւ կարգեր որոնցմէ շատեր կը հասնին շէնքին հարաւային և հիւսիսային կողմերու ճակատին: Սակայն արեւելեան մասը կ'ընծայէ բազմաթիւ ստորին վիճակներ որոնց մասած և անկանոն շինութեամբը մտածել կուտան թէ այս մասը գոցէ ծածկուած է շիրիշակով մը (revêtement) կամ ձեփով: ՍԵ՛ծ եկեղեցիին կողակին խաբիսը կը հաստատէ, արեւելեան կողմը, հին շինութեան և նորին միջև սահմանագիծ մը: Այն պատը որուն կը յիշուէ կողակին հարաւային մասը տեղւոյն վրայ դեռ կը պահէ հին շինութեան լաւագոյն քանի մը նիւթերը, որոնց միացորդը պատերուն ստորոտը թաղուած է (*): Հանուած քարերէն մասնաւորապէս կը ծանօթապորտին երկու արձանագրութիւններ և մէկ քանի զարդարուն զմարտութիւններ: Ողորդ քարի մը վերին եզերքը 131×131×40 սմ. չափով քանդակուած է խաչ մը, Սաաւուս յունարէն անուն մը տակը. ստորին եզերքը կը կարգացուի Եպիսկոպոս յունարէն անունը: Պատին ստորոտը գտնուած ուրիշ քար մը, ճիշդ կողակին հետը, իր յղուած մակերեսին վրայ (5 սմ.) կը կրէ բազմաթիւ գրեր և հրափամփուշտի ձևով զմարտութիւններ, խաչեր, և վրիթի ալ անկտուն մէջ յունարէն արձանագրութիւն մը հիկու խաչերով և կամ տարիւպէս ընթեռնելի: Իմաստն է հե-

(*) Հին շէնքը քանդուած է երկարաշարժով մը, Երբ շինուեցաւ ընթացիկ եկեղեցին: Է՛ գործածուած մէջ կողմ դնելու պատերու քով ինկած խաչը քարերը, որոնք սակայն ևս այնպէս կը զօրացնէին հիմքը, Նոր նիւթերով գոհ մնացին շինել, ինչ որ կը մնար պատերուն վրայ:

տեւեալը. «Ո՛վ Տէր, ողորմէ ինձի, քո ծառայիդ Յովնանու որ զրած է ասիկա»։ Քանզակեայ քարերը կը վերաբերին հռանկիւնակին, ճակատին կամ պատուահին։ Հասաւ յաճախակի խաչեր կ'երեւան։ Պատուահին մը գոյութիւնը կը հաստատուի ոչ միայն գտնուած ցցուակներով, այլ նաեւ երկաթէ վանդակապատերով որոնց բարամբունքները 3-4 սմ. տրամագիծով 16 բացուածքներ կը կազմեն։

Բայ աստի, հին շէնքին արտաքին ճարտարապետութեան տարրերէն զատ, ներքին շինուածքին վերաբերութեամբ բազմաթիւ նշաններ հաւաքուած են, ինչպէս սիւններ, քիւրեր, խճանկարի խորանարդներ, նկարէն ծեփի կտորներ և մարմարներ։ Եթէ հին յիշատակարանը արտաքինապէս ուղղանկեան մը ձևն ունէր, ներքինապէս կը բազանդակէր երեք կողակներ առուոյտաձեւ յառակազմի մը վրայ շինուած, ուղիղ պատով մը արեւմտաքէն փակուած։ Ներքին պատերուն երկայնքը կ'ընթանայ շարք մը սիւններու մէջէն, ուստի պարզ, օւրիշներ կրկնակ, խիստ հաւանաբար պատին մէջ գրուած, վասնզի աշխատութիւն չէ կատարուած ղեկուգ դասնք ճակատներէն միոյն վրայ, մինչ ընդհակառակը ճակատի երեսը խնամքով աշխատուած է։ Գտնուած են առ նուազն 15 խորխոխներ և խոյակներ և զրեթէ 40 հատ սիւնի բեկորներ։ Ոտարխոխներ և խոյակները կը ներկայացնեն թիթեակի ներսուկոր ձև մը, որ կը թեւադրէ թէ սիւնները յենած էին կողակներու կիսաշրջանակային պատին վրայ։ Ետ սիւնի տակաւին կը պահեն գորշ դաճէ ծեփի մը մասեր, որոնցմէ ուրիշ մասեր կը գտնուին նաեւ կտորուանքներու միջև։ Այս վերջին բեկորներէն ոմանք կը կրեն մատիտով գրուած յունական գրեր, մին նոյնիսկ տառակաւն արձանագրութիւն մը։ 15 սիւնեւրէն զատ, գտնուած են քսանի չափ քիւրեր, որոնցմէ չատերը կը վերաբերին հին եկեղեցիին։

Բ. Ունակալ խնամկար. — Այս պեղումներուն շահագրգռական գիւտերէն մին կը համարուի որմական խճանկարի մը կտորները որ խնամով պահուած են անոնց եւ գերազարդերը ճշգրէն ճանչնալու համար։

Կարմիր գոյնով գաճի մը խորքին վրայ եւ գերազարդ կազմուած է կրային քարի փոքր խորանարդներէ, 120-130 քառակուսի տասնորդամիզը չափով, զանազան չափերով և այլնայլ գոյներով։ Խճանկարի դաշտը՝ ուր աւելի կը հանդիպին կարմիր, բոսորագոյն և կապոյտ գոյները, օսկի յատակ մը ունի։ Կնակիտները ապակեայ են, ծածկուած բարակ օսկի տերեւով մը։ Այս խորանարդներու ծաւալը ընդհանրապէս միեւնոյնն է ինչպէս եղբւրջարդի խորանարդներունը, բայց փոքր չափարանէ (module) պակաս չէ, ինչպէս Միխայէզի և Մատապայի մարդկային պատկերներու գծազրութեանց մէջ։ Այս սեռէ ո՛ր և է գծագրութիւն չէ կարելի ստուգութեամբ ճանչնալ գտնուած բեկորներուն անբաւականութեան համար։

Գ. Գեղեզմաններ. — Հին շէնքին սահմաններուն մէջ, քարայտակին ստորին մակերեսին, գտնուած են հինգ քարաշէն գերեզմաններ որ կը պարունակեն 20 կըմախքներ, գէմքերէն զգեալ սրբավայրը։ Այս գերեզմաններէն երկուքը կը գտնուին ճեմէ հիկոնցիոյն երկայնքէն մէջ, և միւս երեքը որ անմիջապէս դուրսի կողմէն կանգնապատին ստորոտը։ Ան որ կը զբաղէ սրբավայրին մէջտեղը, կը պարունակէ միակ կմախք մը և քանի մը մարմարի կտորներ որոնցմէ մին կ'ընծայէ խաչի մը անկատար գծագրութիւնը։ Ամպիտոնի մօտ գետեղուած սրբավայրի միւս գերեզմանը կը պարունակէ առ նուազն երկու կմախքներ։ Հոն գտնուած է երկաթի կտոր մը և քանի մը գրամմեր։ Վանդակապատին ստորոտը գտնուած երեք գերեզմանները միասին կը պարունակեն 17 կմախքներ, մին մէջտեղը, օւրիշ երկուքէն իւրաքանչիւրին մէջ՝ 8, մին միւսին վրայ կուտակուած։ Կեղերանկան գերեզմանին մէջ գտնուած է միմիայն փշ մը կապար և եւ որ սակայն տապանաքարի մը ներկայութիւնը չի հաստատեր։ Այս գերեզմանները կը պանապանուին անոով որ ասոնք կրկնայարկ են, ստորին մասը երկու մկրդ խորութիւն ունի և կը պանակէ ղիականեր, բաժնուած ըլլալով վերի մասէն չորս քարայտակներու կարգով մը։

Դ. Շինուածքը եւ գրական ապացոյցներ. — Հին շինուածքին ճարտարապետական ամբողջութիւնը, ըստ լաւ դատողութեան, երկրորդ կամ երրորդ դարու գործ է: Ներկայ պեղումները թոյլ կուտան աւելի շատ դարեր հեռացնել Սիադայի յիշատակաբաններու պատմութիւնը ինչ որ չին թոյլատրեր 1933 ի հետազոտութիւնները: Այս շինուածքին քրիստոնէական նկարագիրը, գտնէ իր վերջնական փուլին մէջ, հաստատուած է քանդակագործ խաչերով, որ կը վերաբերին քրիստոնէ, եւսակնիւնին եայլն, ինչպէս նաեւ արձանագրութիւններով զոր ցոյց տուինք:

Եթէ այժմ բազմաթիւ պեղումներու արդիւնքը այն գրական ապացոյցներուն հետ զոր մեզ թողած են Նաբաւ լիւան այցեցիւնները, կը հաստատուի երկուքին միջև գտնուած կոտորակայ համաձայնութիւնը: Սիադայի հին շինուածքը նորոգ գլուխուած Ե. դարու եկեղեցիին մակերեսին գրեթէ կէսը կը գրուէ: Երբ Պետրոս վրացին և իր աշակերտները Նաբաւ լիւան այցեցին Ե. դարու վախճանին, հոն գտան «մեծ եկեղեցի» մը, բայց Սիւլիւա որ Դ. դարուն հոն կ'այցելէր, կը խօսի միայն «փոքր եկեղեցիի մասին»: Պեղումները լաւ կը բացատրեն այս տարբերութիւնը: Հետազոտութիւնները շարունակուած ըլլալով մինչև սալը, այժմ կը պատշաճի թէ ո՛ր և է ուրիշ շինուածք չգտնուի փոքր շինութեան տակ, ուսումնասիրուած այս տարի, հոն կը գտնուի միայն «փոքր եկեղեցին» որուն այցելած է Սիւլիւա, մինչ 1933 ին գտնուած պաղիւլքան կը համապատասխանէ «մեծ եկեղեցիին», զոր Սիւլիւայէն մէկ դար յետոյ տեսած են Պետրոս վրացին և իր աշակերտները, և որ յարգանք ընծայեցին Հրէից ժողովրդեան Օրէնսգիր՝ Մովսէս մեծ մարգարէին:

Ե. Նաբաւ լիւան վանքը. — Պաղիւլքային շուրջը կը ծանօթագրուին բազմաթիւ աւերակներ որ կը վերաբերին Ե. դարուն Պետրոս վրայիէ յիշատակուած վանքերուն: Հիւսիսային կողմի ամբողջ երկայնքին գտնուած է քարայրատակալ թաղ մը և բակ մը որուն մէջ խճողուած են ամէն տեսակ ինկարներ, քար, կղմիտոր, ապակիի կտորներ, եայլն: Այս քարայրա-

տակալ թաղին հիւսիսային կողմը հետազոտուած են 16 շէնքեր, որոնց 6ը ստորին մակերեսին վրայ, ժամանակակից կը թուին «փոքր եկեղեցիին»: Անոնց ողմակաբանութիւնը աւելի տկար է եւ նուազ խնամոտ քան պաղիւլքայինը և մատուցներուն: Սենեակներուն պատերը պահուած են գրեթէ 3 մէր բարձրութեամբ, և գունները ընդհանրապէս կը բացուին դէպի հիւսիս, եւ շատ մը պատերու մէջ կը ծանօթագրուին որմախորշեր, որմագործին ձեռք, Դրամներ և խեցեգործութեան բեկորներ որ այս սենեակներուն մէջ գտնուած են, ցոյց կուտան թէ անոնք բնակիչի եղած են մինչև բնականական թուականը: Կը ծանօթագրուին կարասիի կանթի մը և թրծուն լապտերի մը գիւտը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը կրէ քանդակուած խաչ մը:

Պաղիւլքայի ներքնանդամակին շուրջը 21 սենեակներ մաքրագործուեցան, որոնց 12ը ունէին մոլայիքէ յատակ, եւ միոյն մէջ ալ երեքսն են իր քարէ յատակին տակ, քարաշէն երեք գերեզմաններ, եկեղեցիին մէջ գտնուածներուն նման: Անոնք լեցուած էին ոսկորներով: Այս սենեակներուն մէջ տեղի ունեցած փոքր գիւտերուն միջև կը ծանօթագրուին մարմարէ կտոր մը ամարիակաւ արձանագրութեամբ, ուրիշ մը քանի մը յանակաւ գիրերով, շատ մը օձակուճէ ամաններ, կամ ուրիշ կիսաթափանցիկ նիւթեր զարդարուն ցտումներով, մարմարէ սիւնի և խոյսակներու խարխալներ, վերջապէս խեցեգործութեան կարեւոր համալրածոյ մը, եւ անոնցմէ ցոյց կը տրուին բնականական ժամանակաշրջանին:

Հիւսիս կողմերուն վրայ բացուած բնական այրերը նաեւ ծանոթած են բնականութեան, ինչպէս կը հասկցուի այն հետազոտութիւններէն որ կատարուած են անոնցմէ երկուքի մասին որ կը գտնուին հիւսիսարևմուտք: Մին նախապէս ունեցած է մեծ սենեակ մը խճանկարի յատակով: Յետոյ անոնք վերածուած են մինչև ուրիշ և միւս գերեզմանի:

ՄԿՐՏԻԸ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ